

اخبار نسخ خطی هند

◆ گلچین ملی نسخه‌های خطی هند^۱

بدون شک هند از حیث داشتن شمار قابل توجهی از نسخه‌های خطی، در ردیف برترین‌های جهان قرار دارد. در حال حاضر میلیون‌ها نسخه خطی هند، در موزه‌ها، مدارس، صومعه‌ها، کلیساها و دانشگاه‌ها به صورت پراکنده نگهداری می‌شوند. در لابلای این نسخه‌های ارزشمند، روایات، حکایات و اطلاعات ارزشمندی نهفته است که روشنگر زوایای پنهان و آشکار تمدن و فرهنگ هند و جهان می‌باشد.

اخیراً کمیسیون ملی نسخه‌های خطی هند (The National Manuscript Mission)، از میان شمار انبوه نسخه‌های خطی هند، ۴۵ نسخه را به‌عنوان «گنج و دارایی ملی هند» (Manuscript Treasures of India) اعلام کرده است. در انتخاب این ۴۵ نسخه، معیارهای مختلف مورد توجه قرار گرفته است؛ از جمله این معیارها، تبیین دوره‌های تحوّل تاریخی هند، در بر داشتن عناصر زیباشناسی، و قدمت و ارزش نسخه می‌باشد. در واقع این ۴۵ نسخه، کلکسیونی از نسخه‌های خطی هند است؛ و بازتاب، ویژگی‌ها و مشخصه‌های ممتاز نسخه‌های خطی هند به‌شمار می‌رود.

این ۴۵ نسخه، در ۲۱ مکان مختلف نگهداری می‌شوند. کمیسیون ملی نسخه‌های خطی هند، برای حفظ و نگهداری بهینه از این نسخه‌های برگزیده، اعتبار قابل توجهی در مراکز نگهداری آن‌ها سرمایه‌گذاری و هزینه خواهد کرد. ضمن تخصیص

---

۱. ترجمه و تلخیص از مرجان نگهبانی.

برگرفته از روزنامه «هندوستان تایمز» (Hindustan Times) مورخ ۱۴ فوریه ۲۰۰۷ م (ص ۱۱) و نیز روزنامه «دی هندو» مورخ ۱۶ فوریه ۲۰۰۷ م (ص ۹).

این اعتبار، از متولیان مراکز نگه‌داری نسخه‌ها خواسته خواهد شد که اقدامات لازم و کافی برای نگه‌داری نسخه‌ها در شرایط مناسب و عاری از آسیب و خطر انجام دهند. بخشی از این بودجه، بایستی صرف امور دیجیتالی کردن نسخه‌ها، پژوهش پیرامون نسخه‌ها و سرانجام چاپ این نسخه‌ها شود.

یکی از نسخه‌های انتخاب شده، قرآن مجید است. این نسخه خطی، به حضرت علی^(ع) منتسب است. این قرآن به زبان عربی و خط کوفی نوشته شده است. گویند این قرآن، توسط حضرت علی^(ع) نوشته شده است. قدمت این نسخه، به سال ۶۶۱ میلادی برمی‌گردد. این نسخه، روی پوست آهو نوشته شده است.

یکی دیگر از نسخه‌های انتخاب شده، «ریگوداسامهیتا» (Rigvedasamhita) است. این نسخه، یکی از چهار نسخه قدیمی و اصلی آئین هندو است. قدمت این نسخه، به حدود ۳،۰۰۰ سال پیش برمی‌گردد. این نسخه، روی پوست درخت «توس» (Birch) نوشته شده است؛ این نوع درخت، تنها در کشمیر وجود دارد.

یکی دیگر از نسخه‌های گلچین ملی هند، «گلگیت» (Gilgit) است. این نسخه، یکی از قدیمی‌ترین اسناد نوشتاری جهان است. زبان نوشتاری آن، در حال حاضر وجود ندارد؛ ولی کشف رمز و خواندن این نسخه، انجام شده است؛ قدمت این نسخه، به قرن ۵ یا ۶ میلادی برمی‌گردد. محتوای آن، از حیث شناخت تاریخ بودیسم بی‌نظیر است. مجموعه این نسخه ارزشمند، در موزه آرشیو ملی (The National Archives) در شهر دهلی و موزه «اس.پی.اس» (The S.P.S Museum) در شهر سرینگر (Srinagar) هند نگهداری می‌شود.

دولت هند در سال ۲۰۰۶ و ۲۰۰۷ میلادی، نسخه خطی «گلگیت» را به همراه نسخه خطی «ریگ ودا» (Rig Veda) برای ثبت در مجموعه میراث جهانی به یونسکو (UNESCO) معرفی کرده است.

از جمله دیگر نسخه‌های خطی انتخاب شده، عبارتند از: «آرتاشاسترا» (Arthashastra)، «بابرنامه» (مشمول بر شرح وقایع زندگی مؤسس حکومت مغولان هند که به قلم خودش و به زیبایی تدوین شده است؛ این نسخه، در موزه ملی هند نگهداری می‌شود)، «گیتا گوویندا» (Gita Govinda)، «بهاگوت پُرانا»

(Bhagavatpurana)، این نسخه در انستیتوی شرق‌شناسی پونا نگه‌داری می‌شود)، اُترادیان سَترا» (Uttaradhyanasutra)، این نسخه در انستیتوی «هندشناسی» احمدآباد نگه‌داری می‌شود).

با وجود اهمیت و ارزش فراوان این نسخه‌ها، نگه‌داری آنان با معیارها و استانداردهای جهانی فاصله زیادی دارد. مسئولین و دست‌اندرکاران از یکسو تلاش می‌کنند، این اسناد و مدارک ارزشمند را به مردم معرفی کنند؛ و از سوی دیگر برآنند که در ضمن بهبود شرایط نگه‌داری نسخه‌های خطی، با استفاده از کامپیوتر و اینترنت، موجبات تسهیل در استفاده از این نسخه‌ها را مهیا سازند؛ در این راستا، در آینده نزدیک، کاتالوگ یک میلیون نسخه خطی هند روی سایت اینترنت قرار خواهد گرفت.

♦ تهیه بانک اطلاعات آثار و ابنیه تاریخی^۱

وزارت فرهنگ (The Culture Ministry) هند در صدد است با اجرای یک طرح بزرگ، نقشه تمام ابنیه و آثار تاریخی موجود در روستاها و شهرهای این کشور را طراحی و آماده نماید. به‌زعم این وزارتخانه، شمار زیادی ابنیه تاریخی ناشناخته و خارج از دید «کمیته تحقیق و کشف آثار باستانی» (Monuments and Antiquities Mission) و نیز مراکز مسئول ایالتی قرار دارند. در حال حاضر، مسئولیت حفاظت از ۳،۶۶۶ بنای باستانی و تاریخی هند، به‌عهده «کمیته تحقیق و کشف آثار باستانی» این کشور می‌باشد. در عین حال، دولت‌های ایالتی هم تقریباً همین مقدار ابنیه تاریخی و باستانی را تحت حفاظت خود قرار داده‌اند. با این وجود، تخمین می‌زنند که هزاران بنای تاریخی و باستانی با ارزش در سراسر هند وجود دارد که مورد حفاظت قرار نگرفته‌اند. برای حل اساسی این معضل، تلاش می‌شود، علاوه بر تهیه نقشه تمام ابنیه و آثار تاریخی، با ایجاد بانک اطلاعات و کاتالوگ اماکن تاریخی که مورد حفاظت قرار ندارند، مقدمات ضروری اقدامات آینده فراهم شود. در این بانک اطلاعاتی، خلاصه‌ای از تاریخ این ابنیه و اهمیت آن‌ها درج خواهد شد. برای تهیه

۱. برگرفته از روزنامه «تایمز آف ایندیا» (Times of India) مورخ ۲۵ ژانویه ۲۰۰۷ م (ص ۱۵).

بانک اطلاعاتی و کاتالوگ جامع و دقیق ابنیه و آثار باستانی و تاریخی، تمام روستاها و شهرهای کشور پهناور هند مورد بازدید قرار خواهند گرفت. همچنین وزارت فرهنگ و کمیته تحقیق و کشف آثار باستانی، اقدام به تهیه لیست جامع اشیاء و آثار عتیقه کرده‌اند. هدف از این اقدام، در پیش گرفتن تدابیر لازم و کافی برای نگهداری از این اشیا است. البته در نگهداری این اشیاء، تکیه عمده بر همکاری بخش دولتی با بخش خصوصی است. علاوه بر موارد فوق، «کمیته نسخه‌های خطی» (The Mission on Manuscripts) هند، با دیجیتالی کردن صدها هزار برگ از نسخه‌های خطی هند، امکان استفاده از مندرجات این نسخه‌های ارزشمند توسط پژوهشگران را فراهم ساخته است.

♦ طرح ایجاد بزرگترین کتابخانه دیجیتالی نسخه‌های خطی^۱

یکی از مراکز فرهنگی ایران در هند، مرکز میکروفیلم نور، دهلی‌نو است. تلاش برای حفظ و معرفی میراث‌های مشترک علمی و فرهنگی ایران و هند، از مهم‌ترین اهداف تأسیس این مرکز به‌شمار می‌رود. در این راستا، مرکز میکروفیلم نور مجلدانه در پی تهیه میکروفیلم و سی.دی. از نسخه‌های خطی و کتاب‌های چاپ سنگی هند است. به‌زعم مدیر پرتلاش و سخت‌کوش این مرکز (آقای دکتر مهدی خواجه‌پیری)، شرایط آب و هوایی ویژه هند و امکانات ضعیف کتابخانه‌ها و مراکز نگهداری نسخه‌های خطی این کشور، بقاء این گنجینه‌های ارزشمند را با خطر جدی مواجه ساخته است. در این شرایط، تهیه میکروفیلم و سی.دی. نسخه‌های خطی هند، هم به‌حفظ و نگهداری نسخه‌های خطی هند مدد می‌رساند و هم موجب دسترسی راحت‌تر پژوهشگران به این منابع می‌گردد.

مرکز میکروفیلم نور در حیات ده ساله خود، گام‌های بلندی برای حفظ و معرفی نسخه‌های خطی هند برداشته است. اولین اقدام مهم این مرکز، بررسی کلی ۱۴،۵۰۰ نسخه خطی کتابخانه بزرگ مولانا آزاد دانشگاه اسلامی علیگره و تهیه میکروفیلم از ۴،۵۰۰ نسخه خطی این کتابخانه بود. با تهیه «فهرست‌واره» میکروفیلم‌های این

۱. برگرفته از سخنان آقای دکتر خواجه‌پیری، مدیر مرکز میکروفیلم نور، خانه فرهنگ ج.ا.ایران، دهلی‌نو.

نسخه‌ها به زبان‌های انگلیسی و فارسی و نیز قرارگرفتن این «فهرست‌واره» در سایت اینترنتی مرکز، امیدها به‌حفظ و معرفی میراث‌های مشترک و نسخه‌های خطی هند افزون گردید. ارائه اطلاعات کلیدی نسخه‌های خطی کتابخانه مذکور در فهرست‌واره منتشرشده - مانند: عنوان دقیق نسخه، مشخصات مؤلف، حجم، تاریخ کتابت، زبان و نوع خط، موضوع کلی نسخه، و بعضاً بیان بخش‌های مختلف اثر - و نیز تدوین فهرست اعلام مختلف (موضوع، عنوان اثر، مؤلفان، مترجمان، شارحان، کاتبان) کمک مؤثری به پژوهشگران نموده است.

به‌مرور زمان، مرکز میکروفیلم نور از چندین کتابخانه‌های معتبر موجود در شهرهای دهلی و لکهنو نیز میکروفیلم و سی.دی. تهیه کرد. تا مدتی پیش، روال معمول مرکز میکروفیلم نور آن بود که نخست از نسخه‌های خطی دستچین شده کتابخانه‌ها، میکروفیلم تهیه می‌نمود و سپس نسبت به تدوین «فهرست‌واره» و نیز تهیه سی.دی. اقدام می‌نمود. با گذشت زمان، روند طولانی و هزینه بر تبدیل میکروفیلم به سی.دی، به یکی از مشکلات جدی مرکز در زمینه ارائه خدمات به محققان تبدیل شد.

سرانجام مراجعه روزافزون پژوهشگران به مرکز میکروفیلم نور و افزون شدن ابراز آمادگی مسئولان کتابخانه‌های هند برای میکروفیلم کردن نسخه‌های خطی، مسئولان مرکز میکروفیلم نور را به اندیشه ارتقاء تجهیزات و امکانات فنی انداخت. در حال حاضر، به جای تهیه میکروفیلم از نسخه‌های خطی، تهیه نسخه‌های دیجیتالی و سی.دی. در دستور کار مرکز قرار دارد. این تغییر رویه، بر سرعت و کیفیت کار افزوده است و امکان خدمات رسانی سریع و بهینه را نیز افزون ساخته است.

ارتقاء تجهیزات فنی مرکز، مقارن با اعلام موافقت مسئولان ایالت «آندراپرادش» با دیجیتالی نمودن نسخه‌های خطی کتابخانه‌های این ایالت بود. به این ترتیب کارشناسان مرکز، با استقرار در شهر حیدرآباد، کار دیجیتالی نمودن نسخه‌های خطی فراوان و ارزشمند این منطقه را آغاز نمودند. به گفته آقای دکتر خواجه پیری، کارشناسان مستقر در حیدرآباد روزانه نسخه دیجیتالی ۱۰ هزار برگ نسخه خطی را تهیه می‌کند. بنا به اظهار نامبرده، در طی سه ماه، ۴،۳۰۰ نسخه خطی کتابخانه‌های «سلطان‌المدارس»، «اداره ادبیات اردو»، و «مرکز مطالعات علوم شرقی» (واقع در

شهر حیدرآباد) دیجیتالی شده است. با این روند، پیش‌بینی می‌شود که کار تهیه نسخه دیجیتالی تمام نسخه‌های خطی ایالت «آندراپرادش»، ظرف ۲ سال به‌تمام برسد.

به این ترتیب، با به‌حاشیه رفتن روند کند تهیه میکروفیلم و سرعت فوق‌العاده تهیه نسخه دیجیتالی نسخه‌های خطی، امیدها به‌حفظ گنجینه‌های خطی فراوان و ارزشمند هند افزایش یافته است.

بنا به‌اظهار مسئول مرکز میکروفیلم نور، تاکنون میکروفیلم و نسخه دیجیتالی ۱۸ هزار نسخه خطی فارسی و عربی هند تهیه شده است. همچنین، فهرست‌واره بیشتر این نسخه‌ها به‌صورت کتاب و «آن‌لاین» در اختیار علاقه‌مندان قرار دارد. گرچه تهیه این مجموعه عظیم و ارزشمند، خدمتی بزرگ محسوب می‌گردد؛ با این حال، ایجاد بزرگ‌ترین کتابخانه دیجیتالی جهان، هدف‌نهایی مرکز میکروفیلم نور محسوب می‌شود. به‌گفته آقای دکتر خواجه پیری، این کتابخانه دیجیتالی، میکروفیلم و سی.دی. قریب به ۵۰ هزار نسخه خطی هند را نگهداری خواهد نمود. مطابق طرح دراز مدت مرکز، فهرست‌واره این کتابخانه دیجیتالی به‌صورت «آن‌لاین» در دسترس همه پژوهشگران قرار خواهد گرفت.

یکی از اقدامات دیگر مرکز میکروفیلم نور، دیجیتالی نمودن کتاب‌های چاپ سنگی فارسی و عربی هند است. به‌گفته مدیر مرکز، در حال حاضر روزانه ۵ هزار برگ از نسخه‌های چاپ سنگی به‌صورت دیجیتالی درمی‌آیند. بنا به‌پیش‌بینی وی، این کار با سرعت بیشتر ادامه می‌یابد و در مرحله نخست، تهیه نسخه‌های دیجیتالی ۲۰ هزار کتاب چاپ سنگی آماده خواهد شد.

از دیگر اقدامات قابل توجه مرکز میکروفیلم نور، مرمت نسخه‌های خطی می‌باشد. در این زمینه، مرکز مذکور یک سابقه ده‌ساله را پشت سر گذرانده است. یکی از اقدامات مرکز در این زمینه، مشارکت در کار مرمت چندین هزار برگ از نسخه‌های خطی کتابخانه آستان قدس رضوی می‌باشد. در حال حاضر، مرمت نسخه‌های خطی کتابخانه‌های ایالت «آندراپرادش» در دستور کار قرار دارد. بنا به‌اظهار آقای دکتر خواجه‌پیری، مرکز با استفاده از مواد اولیه ساده و با دوام (برچسب‌های مخصوص

پلاستیکی و چسب) و به‌کارگیری کارگران ماهر توانسته است، شمار قابل توجهی از نسخه‌های خطی را به‌سرعت و با کیفیت مرمت نماید.

◆ چهارمین دوره آموزش فهرست‌نگاری

چهارمین دوره آموزش فهرست‌نگاری و کارگاه آموزش شیوه‌های تصحیح نسخ خطی در مرکز تحقیقات فارسی دهلی نو برگزار شد.

این دوره به‌همّت مرکز تحقیقات زبان فارسی دهلی‌نو و با همکاری مرکز پژوهشی میراث مکتوب و با حضور سه تن از استادان فهرست‌نگاری و تصحیح نسخ خطی و کتابشناسی: علی صدرایی خویی (نسخه‌شناس و فهرست‌نگار)، بهروز ایمانی (متن‌پژوه) و سید عبدالرضا موسوی (پژوهشگر نسخه‌های خطی) برگزار شد.

در این دوره آموزشی کارگاهی که با استفاده از ابزارهای نوین آموزشی و متون خطی انتخاب شده برگزار شد، بیش از پنجاه تن از استادان و پژوهشگران و دانشجویان زبان و ادبیات فارسی در هند شرکت داشتند.

در مراسم افتتاحیه که صبح روز دوشنبه ۳۱ تیرماه برگزار گردید، رایزن فرهنگی ایران، آقایان دکتر کریم نجفی و دکتر عبدالحمید ضیایی رئیس خانه فرهنگ دهلی‌نو و دکتر علی‌رضا قزوه مدیر مرکز تحقیقات و مسئول این دوره آموزشی، قریب به‌اتفاق سرگروه‌های زبان فارسی دانشگاه‌های سراسر هند حضور فعال داشتند.

سخنرانان مراسم افتتاحیه رایزن فرهنگی و مسئول خانه فرهنگ و مدیر مرکز تحقیقات و استادان (مدرس‌ان نسخ خطی): آقایان صدرایی و ایمانی و موسوی و مدرس‌ان بازآموزی: آقایان دکتر صابر امامی و دکتر محمدرضا روزبه و استاد جواد محقق بودند. علاوه بر این آقایان پروفسور شریف حسین قاسمی و پروفسور چندر شیکهر و پروفسور قمر غفار و پروفسور فاطمه بلقیس حسینی و دکتر محمد یونس جعفری و... نیز سخنرانی کردند.

تنها از شهرهای مختلف هند حدود بیست تن شرکت داشتند که از شهرهای مختلفی چون سرینگر کشمیر، لکهنو، بیهار، احمدآباد، بمبئی، علیگر، رامپور و... و سی تن

نیز از دانشگاه‌های مختلف دهلی‌نو و جمعی از نسخه‌شناسان و پژوهشگران نسخه‌شناسی هند حضور داشتند.

در این دوره پنج روزه، ده ساعت کار کارگاهی و عملی گنجانده شده بود.

♦ رونمایی از اثری ارزشمند در تاریخ فارسی هند

کتاب نفیس تاریخ «تاج‌المآثر» (نخستین کتاب درباره تاریخ سرزمین هند به فارسی) تصحیح شده توسط پروفسور عابدی به کوشش مرکز تحقیقات فارسی دهلی‌نو، در مردادماه سال جاری در خانه فرهنگ ایران در دهلی‌نو رونمایی شد.

پروفسور اظهر دهلوی در مراسم رونمایی کتاب «تاج‌المآثر» گفت: این کتاب، اثری ارزشمند در تاریخ فارسی هند است و آقای دکتر نجفی در اصلاح و تطابق نسخ مختلف «تاج‌المآثر» با متن تصحیح شده پروفسور عابدی، کوشش بسیار کرده است. وی افزود:

«اگر تلاش رایزنی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران نبود، این اثر که بیش از ۱۵ سال است که توسط پروفسور عابدی تصحیح شده، هرگز منتشر نمی‌شد.»
در این مراسم همچنین آقای دکتر نجفی به اهمیت کتاب «تاج‌المآثر» اشاره کرد و گفت:

«اهمیت این کتاب برای همه مورخان آشکار است، زیرا این کتاب نخستین تاریخ سرزمین هند به زبان فارسی را به تصویر می‌کشد، زبانی که به مدت ۸۰۰ سال زبان فرهنگ و تاریخ مردم هند بود و نخستین کتاب ارزشمند فارسی از آن دوره است.»
وی افزود:

«این اثر به دستور قطب‌الدین ایبک توسط حسن نظامی نیشابوری به رشته تحریر درآمد و با تلاش‌های آقای پروفسور امیر حسن عابدی با پنج نسخه مقابله و با تلاش پیگیر رایزنی فرهنگی ایران به زیور طبع آراسته شد.»
پروفسور مشیرالحسن (رئیس جامعه ملیه اسلامیة و رئیس انجمن هند و ایران) نیز این کتاب را بسیار ارزشمند تلقی کرد و گفت:

”پروفسور عابدی، نمونه و الگوی واقعی تلاش برای اعتلای فرهنگ و زبان فارسی است و می‌تواند سرمشق همه ما باشد.“

وی همچنین اظهار امیدواری کرد که به‌عنوان یک مورخ و با همکاری علمی بتوان منابع مهم تاریخ دورهٔ میانه را احیا، ترجمه و چاپ کرد و در این راه، همهٔ اندیشمندان هندی با همکاری استادان ایرانی تلاش مضاعف داشته باشند.

در این مراسم آقای پروفسور اقتدار حسین صدیقی، استاد بازنشسته و صاحب‌نام در رشتهٔ تاریخ میانه هند، به‌اهمیت منابع اسلامی در تاریخ بشری پرداخت و وجود اندیشمندان بزرگی مانند پروفسور عابدی را که شرایط لازم برای فراهم ساختن و استفاده از این آثار را با اهتمام و تلاش بی‌مثال خود مهیا ساخته‌اند، نعمتی بزرگ برای جامعه فرهیختگان خواند.

همچنین دکتر سید شاهد مهدی، قائم مقام شورای روابط فرهنگی هند، به‌نقش خانهٔ فرهنگ جمهوری اسلامی ایران در حفظ و نگهداری و گسترش فرهنگ و ادب فارسی اشاره کرد و این توجه را برای جامعهٔ فرهنگی هند، با ارزش خواند و گفت: ”زبان فارسی اهمیت بسیاری در فرهنگ و تاریخ ما دارد و بیش از ۷۵ درصد متون تاریخی و دینی ما به‌زبان فارسی است و در اکثر مدارس دینی زبان فارسی کماکان تدریس می‌شود.“

پروفسور «هاربنس مُکھیا» استاد رشتهٔ تاریخ در دانشگاه جواهرلعل نهرو، دهلی‌نو کتاب «تاج‌المآثر» را اثری مهم و ارزشمند و میراثی گران‌بها شمرد و گفت: ”مصحح این نسخه تاریخی نیز فردی مهم و اندیشمندی ارجمند برای ما هندیان است.“

در پایان این مراسم، دکتر ضیایی مسئول خانهٔ فرهنگ جمهوری اسلامی ایران در دهلی‌نو گفت:

زبان فارسی، پل و حلقهٔ ارتباطی دو ملت متمدن و کهنسال ایران و هند بوده و باعث پدید آمدن میلیون‌ها نسخهٔ خطی و کتیبه‌های ارزشمند شده است و دریغ است که با سهل‌انگاری و غفلت شاهد زوال این زبان در شبه قاره باشیم.

◆ سخنرانی مدیر مرکز تحقیقات فارسی دهلی‌نو در کتابخانه خدابخش پتنا

آقای علی‌رضا قزوه وابسته فرهنگی ایران و مدیر مرکز تحقیقات زبان فارسی در دهلی‌نو از گنجینه نسخ خطی کتابخانه خدابخش شهر پتنا بازدید کرد و در جمع استادان و پژوهشگران زبان فارسی به‌ارائه راهکارهای تازه‌ای درخصوص گسترش زبان فارسی پرداخت.

آقای دکتر قزوه به‌دعوت رئیس کتابخانه خدابخش شهر پتنا و به‌منظور بازدید از کتابخانه‌های دارای نسخ خطی در هند به‌شهر پتنا سفر کرد.

وی در این سفر دو روزه علاوه بر دیدار با مسئولان کتابخانه و بازدید از قدیمی‌ترین نسخ خطی و نفیس‌ترین آثار زبان فارسی، پیرامون راه‌های گسترش این زبان و راهکارهای عملی آن سخنرانی کرد.

وی در پتنا که از مراکز کلیدی و اصلی زبان فارسی است، در بخشی از سخنان خود به‌اهمیت دانستن مشترکات زبانی فارسی و هندی تأکید کرد و افزود:

”هر دانشجویی باید بتواند از واژگان مشترک این دو زبان به‌بهترین شکل استفاده کند“.

مدیر مرکز تحقیقات زبان فارسی در بخشی از سخنان خود بر تدوین دوباره متون خاص لیسانس و فوق لیسانس و دکتری ادبیات در دانشگاه‌های ایالتی با تکیه بر نیازهای آنان، نوشتن رساله‌های پیش دکتری و دکتری در این‌باره، توجه به میراث ادبی گذشته برای اهمیت بخشیدن به ادبیات در جامعه، چاپ متن‌های دوزبانه، ایجاد شبکه‌های تلویزیونی کابلی فارسی زبان، تلاش در جهت افزایش فعل‌های بسیط فارسی و کاربرد مشتقات آن‌ها، استفاده از ظرفیت ایمیل و اس.ام.اس. و ویندوز فارسی و وبلاگ‌نویسی به‌زبان فارسی و سایت‌های ادبی و لینک شدن با وبلاگ‌ها و سایت‌های ادبی ایران تأکید کرد.

دکتر قزوه همچنین بر ضرورت افزایش سایت‌هایی که دسترسی به کتاب‌های چاپ ایران به‌شکل پی.دی.اف. در آن‌ها فراهم است، تأکید کرد و مطالب مختلفی را در موضوعات متنوع چون تاریخ ادبیات، شعر، داستان، نقد ادبی، دستور زبان، ادبیات و فلسفه، ادبیات جهان، ادبیات نمایشی، ادبیات عامیانه، ادبیات کودکان و نوجوانان،

ادبیات مقاومت، موسیقی و ترجمه، و نیز انواع دیکشنری‌های آنلاین، لوح‌های فشرده مکتب‌های ادبی، متن کتاب‌های آسمانی و ادبی جهان و ایران چون قرآن، نهج‌البلاغه، شاهنامه، مثنوی، دیوان حافظ و فرهنگ اصطلاحات را همراه با آدرس سایت‌های ادبی به‌میزبانان خود ارائه داد.

وی از نسخ خطی قدیمی از جمله کتاب‌های بسیار نفیس به‌خط میر عماد قزوینی و میر علی هروی، نسخه‌ای به‌خط امام غزالی، شاهنامه مصور، دیوان حافظ، خمسه نظامی، بوستان و گلستان مصور و نسخه‌هایی از کلیات بیدل تألیف شده در زمان حیات شاعر و نسخه خود مؤلف، و همچنین بسیاری از کتاب‌های سلطنتی چون کتاب حافظ اهدایی سلطان حسین بایقرا به‌بابر شاه، و مهرها و دستخط‌های همایون، اکبر، و شاهجهان بازدید کرد.

وی همچنین تعدادی از کتاب‌های منتشر شده از سوی مرکز تحقیقات زبان فارسی در هند را، مانند کتاب‌های «تاج‌المآثر»، «فرهنگ آریانا»، «طور معنی»، «تاریخ شاه شجاعی» و «چهار چمن»، به‌رئیس کتابخانه پتنا اهدا کرد. در این دیدار توافق شد یک دوره کارگاه نسخه‌شناسی از سوی مرکز تحقیقات فارسی دهلی‌نو در پتنا برگزار شود.

♦ قدیمی‌ترین نسخه‌های حافظ در کتابخانه‌های جهان

اطلاعات نسخه‌های خطی در این فهرست به‌ترتیب تاریخ کتابت، نام کاتب، محل نگه‌داری یا تعلق و تعداد غزل‌ها آمده است. از میان این چهل نسخه قدیمی، پنجمین، هفتمین و یازدهمین نسخه قدیمی حافظ در هند نگه‌داری می‌شود:

- سال کتابت ۸۰۷؛ کاتب: ابراهیم ابرقوهی؛ آکادمی علوم تاجیکستان؛ تعداد غزل ۴۱.
- سال کتابت ۸۱۱؛ کاتب: حسن بن نصرالله؛ کتابخانه کوپرولو استانبول؛ تعداد غزل ۳۶.
- سال کتابت ۸۱۳؛ کاتب: حسن بن نصرالله؛ کتابخانه سلیمانیه استانبول؛ تعداد غزل ۴۵۵ (نسخه معروف به‌ایاصوفیه).
- سال کتابت ۴-۸۱۳؛ کاتب: محمد حلوائی و محمد الکاتب؛ موزه بریتانیا (جنگ جلال‌الدین اسکندر)؛ تعداد غزل ۱۵۲.

- سال کتابت ۸۱۳؛ موزه سالارچنگ حیدرآباد هند؛ تعداد غزل ۴۷.
- سال کتابت ۸۱۶؛ کتابخانه ایاصوفیه استانبول؛ تعداد غزل ۱۵۸.
- سال کتابت ۸۱۸؛ کتابخانه آصفیه حیدرآباد هند؛ تعداد غزل ۳۵۷.
- سال کتابت ۸۲۱؛ متعلق به دکتر اصغر مهدوی؛ تعداد غزل ۴۰۹.
- سال کتابت ۸۲۲؛ کاتب: جعفرالحافظ (جعفر بایسنقری)؛ موزه طوپقاپوسرای استانبول؛ تعداد غزل ۴۴۰.
- سال کتابت ۸۲۳؛ کاتب: فرصت غریب؛ دانشگاه میشیگان آمریکا؛ تعداد غزل ۴۵۸.
- سال کتابت ۸۲۴؛ کاتب: محمد القاری؛ کتابخانه سید هاشم علی سبزیوش هند؛ تعداد غزل ۴۳۴ (معروف به نسخه گورکهور).
- سال کتابت ۸۲۵؛ کتابخانه نور عثمانیه ترکیه؛ تعداد غزل ۴۸۷.
- سال کتابت ۸۲۷؛ متعلق به سید عبدالرحیم خلخالی ایران؛ تعداد غزل ۴۹۵.
- سال کتابت ۸۲۷؛ کاتب: محمود شاه نقیب؛ دانشگاه کمبریج (مجموعه ادوارد برون) انگلستان؛ تعداد غزل ۱۹.
- سال کتابت ۳۸-۸۱۷؛ کتابخانه مجلس شورای اسلامی (سفینه سلطان ابوالفتح ابراهیم) ایران؛ تعداد غزل ۴۶.
- سال کتابت ۸۳۴؛ کتابخانه مجلس شورای اسلامی ایران؛ تعداد غزل ۲۱۰.
- سال کتابت ۸۳۶؛ متعلق به دکتر اصغر مهدوی؛ تعداد غزل ۲۵۴.
- سال کتابت ۸۳۹؛ کاتب: کمال الکافی؛ کتابخانه بادلیان انگلستان؛ تعداد غزل ۳۹۸.
- سال کتابت ۸۴۳؛ کاتب: اسماعیل الرزمی؛ کتابخانه بادلیان انگلستان؛ تعداد غزل ۴۸۰.
- سال کتابت ۸۴۹؛ متعلق به دکتر میرمحمد تقوی؛ تعداد غزل ۳۴۹.
- سال کتابت ۸۵۳؛ کتابخانه خصوصی مستر چستریتی در لندن.
- سال کتابت ۸۵۴؛ کاتب: یعقوب الکاتب؛ کتابخانه مجلس شورای اسلامی ایران؛ تعداد غزل ۴۲۲.
- سال کتابت ۸۵۵؛ کاتب: سلیمان الفوشنجی؛ موزه بریتانیا انگلستان؛ تعداد غزل ۴۰۶.
- سال کتابت ۸۵۷؛ کاتب: علی اکبر اصفهانی؛ کتابخانه ملی پاریس؛ تعداد غزل ۴۱۹.
- سال کتابت ۸۵۸؛ کتابخانه مجلس شورای اسلامی؛ تعداد غزل ۴۶۷.

- سال کتابت ۸۵۹؛ کاتب: محمد جامی؛ کتابخانه ملی وین اتریش؛ تعداد غزل ۴۱۴.
- سال کتابت ۸۵۹؛ کاتب: حسن غیاث جوهری؛ موزه قونیه ترکیه؛ تعداد غزل ۴۳۶.
- سال کتابت ۸۶۲؛ کاتب: محمود حمادی؛ متعلق به دکتر یحیی قریب؛ تعداد غزل ۴۶۸.
- سال کتابت ۸۶۴؛ کاتب: عبدالرحیم؛ متعلق به دکتر اصغر مهدوی؛ تعداد غزل ۴۳۶.
- سال کتابت ۸۶۶؛ کاتب: شیخ حسن؛ متعلق به اصغر مهدوی؛ تعداد غزل ۵۰۸.
- سال کتابت ۸۷۴؛ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران؛ تعداد غزل ۴۹۶.
- سال کتابت ۸۷۵؛ کاتب: فخرالدین احمد؛ کتابخانه ملی پاریس؛ تعداد غزل ۴۹۴.
- سال کتابت ۸۸۹؛ کاتب: شیخ مرشد؛ کتابخانه ملی پاریس؛ تعداد غزل ۴۶۶.
- سال کتابت ۸۹۲؛ کتابخانه توینگن آلمان؛ تعداد غزل ۵۵.
- سال کتابت ۸۹۳؛ کاتب: علی اکبر فیروزی؛ کتابخانه مجلس شورای اسلامی ایران؛ تعداد غزل ۴۲۵.
- سال کتابت ۸۹۳؛ کاتب: محمد منعم؛ متعلق به مسعود فرزاد؛ تعداد غزل ۵۰۰.
- سال کتابت ۸۹۴؛ کاتب: محمود بن حسن نیشابوری؛ کتابخانه دانشگاه پنجاب پاکستان؛ تعداد غزل ۴۹۴.
- سال کتابت ۸۹۸؛ کاتب: درویش محمود نیشابوری؛ کتابخانه ملک ایران؛ تعداد غزل ۴۸۶.
- سال کتابت ۸۹۸؛ کاتب: پیرحسین؛ کتابخانه مجلس شورای اسلامی ایران؛ تعداد غزل ۳۸۲.
- سال کتابت ۸۷۴؛ کاتب: پیرحسین؛ کتابخانه ملی تهران؛ تعداد غزل ۴۹۳.

♦ «زعفران زار کشمیر» منتشر می شود

به زودی به کوشش آقای دکتر کریم نجفی رایزنی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در دهلی تذکره «زعفران زار کشمیر» نوشته میرزا محمد علی بن محمد صادق کشمیری توسط انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران، از چاپ بیرون می آید، از این تذکره می خوانید:

مقدمه: بیشتر تذکرها به سوانح حیات شاعران و صوفیان اختصاص یافته و به طور کلی آنچه در هند انجام گرفته، نسبت به ایران از کم و کیف بیشتری برخوردار بوده است، زیرا اولین تذکره شناخته شده فارسی موسوم به *لباب‌الالباب* در شبه‌قاره تألیف محمد عوفی است. وی در سال ۶۱۸ هجری این تذکره را تألیف نموده، در آن به ذکر شاهان، شاهزادگان، وزرا، علما و فضایی که شعر می‌سرودند، پرداخته است. قابل ذکر است که در همین دوره در سال ۶۰۲ هجری اولین تاریخ فارسی سرزمین هند موسوم به *تاج‌المآثر* نیز توسط حسن نظامی نیشابوری به دستور اولین حاکم دوره سلطنت یعنی قطب‌الدین ایبک (م: ۶۰۷ ه/ ۱۲۱۰ م) به رشته تحریر درآمد.

در واقع تذکره‌نویسی نیز نوعی تاریخ‌نگاری است که مورد اهتمام حکام و سلاطین نیز بوده است و لذا تذکرهاى تخصصی در هند مصداق نخستین تحولات در روند تذکره‌نویسی بوده که از جمله آنها می‌توان به *روضه‌السلاطین* فخری هروی در سال ۹۶۰ هجری که درباره هشتاد تن از سلاطین شاعر و همچنین تذکره *میخانه عبدالنبی* قزوینی در سال ۱۰۲۸ هجری (درباره سرایندگان ساقی‌نامه‌ها) اشاره نمود.

نکته قابل ذکر این است که ابداع‌کننده تذکره‌های محلی نیشابوری تحریر یافته که از جمله آنها تذکره‌های مربوط به شعرای خطه کشمیر است. با ظهور اسلام در کشمیر زمینه‌های فروغ زبان و ادب فارسی به‌ویژه فرهنگ ایرانی فراهم گشت. مهاجرت صنوف مختلف مسلمانان اعم از عرفا، علما و شعرا از ایران و دیگر مناطق فارسی زبان همچون خراسان، سمرقند، بخارا، مرو و هرات در توسعه فرهنگ ایران زمین در کشمیر از اهمیت خاصی برخوردار بوده، به‌ویژه پذیرش اسلام از سوی حاکمان و سلاطین کشمیر در جهت تقویت گرایش‌های مردمی و حمایت از فعالیت‌های عرفا و علمای دین، بیش از گذشته نقش آفرین بوده است.

با گرایش «رینچن» اولین حاکم کشمیر به اسلام در سال ۷۲۵ هجری و حاکمیت سلاطین بعدی همچون میر شمس‌الدین، سلطان جمشید، سلطان علاء‌الدین، سلطان شهاب‌الدین و به‌ویژه سلطان قطب‌الدین و جانشینان او چون سلطان سکندر و سلطان علی شاه، عرفا و علمای دین نه تنها در بین مردم، بلکه نزد سلاطین نیز از جایگاه والایی برخوردار گردیدند.

در زمان حاکمیت سلطان قطب‌الدین، که اوضاع اجتماعی کشمیر شرایط مناسبی داشت میر سید علی همدانی با هفتصد نفر از اهل فضل و دانش و حرفه و صنعت برای خروج از مظالم تیمور، سرزمین کشمیر را برای اقامت و فعالیت برگزیده در سال ۷۸۳ هجری بدان‌جا مهاجرت نمودند.

میر سید علی همدانی با همراهان هنرمند خود چنان در تبلیغ دین و فرهنگ ایران کوشید که سرزمین کشمیر نام «ایران صغیر» به‌خود گرفت.

با توسعه اسلام در کشمیر، نه تنها احداث بناهای دینی، خانقاه‌ها، مساجد و حسینیه‌ها رونق خاصی یافت، بلکه زبان فارسی نیز در دوره حاکمیت سلطان زین‌العابدین (۷۳-۱۳۵۴ م) زبان رسمی دربار گردید.

از شعری که در این دوره با حمایت‌های سلطان زین‌العابدین و پس از او «حسین شاه چک» (۷۰-۱۵۶۳ م) رشد و نبوغ یافتند می‌توان از «منطقی، فصیحی، ملیحی، جمیل، نادری و میر علی» نام برد.

همچنین در زمان مهاراجه «رنبیر سینگ» (۸۵-۱۸۵۷ م) کتاب‌های بسیاری در موضوعات دینی و عبادی هندوها به‌زبان فارسی ترجمه گردید و به‌ویژه آثار تخیلی در قالب ترجمه و تألیف به‌رشته تحریر درآمد.

«زعفران زار کشمیر» عنوان تذکره‌ای است که در اواخر قرن سیزدهم هجری در شهر لکهنو، مرکز حکومت شیعه در هند به‌سلک تحریر درآمد. آن مقطع زمانی که این کتاب نگارش یافت هندوستان زیر سلطه حکومت بریتانیا بود و خطه اوده با مرکزیت لکهنو زیر نظر نواب‌ها که توسط حکام بریتانیا تعیین می‌شدند اداره می‌گردید...

♦ «دیوان شهرت» چاپ می‌شود

آقای دکتر غلام مجتبی انصاری استاد بازنشسته فارسی دانشگاه بیهار، مظفرپور «دیوان شهرت» سروده حکیم‌الممالک شیخ حسن (حسین) شهرت شیرازی (م: ۱۱۴۹ ه) را تصحیح نموده و مرکز تحقیقات فارسی رایزنی فرهنگی جمهوری

اسلامی ایران، دهلی‌نو، آن را به‌زودی چاپ خواهد نمود. مصحح در پیشگفتار آن می‌نویسد:

بدیهی است که زبان و ادبیات فارسی همراه لشکر غزنوی و غوری و بعدها هم عنان سپاهیان باری به‌هند رسید و منازل ارتقا را پیموده به‌منتهای کمال رسید. سپس بعد از وفات اورنگ‌زیب در سال ۱۷۰۷ میلادی مایل به‌زوال گردید. آثار اختلال و انتشار سراسر فضای مملکت را فراگرفت و دولت تیموری هند به‌سرعت تمام متأثر شد. جنگ جانشینی و کشمکش جاه و اقتدار بعد از اورنگ‌زیب شاهان تیموری را فرصتی نداد که ایشان به‌زبان و ادبیات یا دیگر فنون ظریفه توجه مبذول کنند. پس پیشرفت شعر فارسی در این مدت طبعاً به‌زوال گرایید.

باز هم انصاف نباشد اگر بگوییم که درخت تناور زبان و ادبیات فارسی که ریشه‌اش در سراسر سرزمین این کشور گسترده و نیرومند شده، دفعتاً از ثمر بخشیدن معطل ماند. سنت‌های دیرین و اقدار باستانی زبان و ادب، ناگهان از بین نرفت، بلکه به‌آهستگی کاهش گرفت. در پیشرفت شعر و سخن و دیگر انواع سست رفتاری البته روی نمود، ولی اهمیتش کم نشد. در این جامعه آماده زوال هم چندین شاعر نامور به‌عرصه ظهور آمدند که با آثار پُرارج و گران‌سنگ به‌زمین شعر و سخن گل‌های تازه و رنگین بخشیدند. از میان همین شاعران اسامی میرزا ابوالمعالی عبدالقادر بیدل دهلوی (۱۱۳۳-۱۰۵۴ هـ/ ۱۷۲۰-۱۶۴۴ م)، عبدالغنی بیگ قبول کشمیری (م: ۱۱۳۹ هـ)، لاله حکیم چند ندرت تهنائیسری (م: ۱۱۵۰ هـ) و میرزا افضل بیگ سرخوش لاهوری (م: ۱۱۲۶ هـ) باید که به‌حرف طلا نوشته شود.

حکیم شیخ حسن (حسین) شهرت شیرازی میان شعرای نام‌برده دارای مشخصات و درجه عالی است. میرزا بیدل و حاجی اسلم سالم کشمیری (م: ۱۱۱۹ هـ) دوست صمیمی او بودند که اکثر در درگاه شاهزاده محمد اعظم شاه (۱۱۱۹-۱۰۶۳ هـ/ ۱۷۰۷-۱۶۵۳ م) باهم می‌نشستند. لاله بندرابن داس خوشگوی دهلوی (م: ۱۱۲۶ هـ) هم یکی از دوستان عزیز او بود که همیشه به‌خانه‌اش می‌رفت و با وی ملاقات می‌کرد...

♦ «ملخص شاهجهان‌نامه» زیر چاپ است

ملخص شاهجهان‌نامه تألیف عنایت خان میرزا محمد طاهر متخلص به «آشنا» به‌کوشش آقای دکتر جمیل‌الرحمن استادیار فارسی کالج ذاکر حسین، دهلی‌نو از طرف مرکز تحقیقات فارسی رایزنی فرهنگی جمهوری اسلامی، دهلی‌نو به‌زودی در اختیار خوانندگان گرامی قرار می‌گیرد. این چاپ مبنی بر نسخه‌های خطی ملخص شماره Or.175 از کتابخانه موزه بریتانیا، لندن؛ شماره ۵۶۸ از کتابخانه بانک‌پور (خدابخش)، پتنا؛ شماره ۷۰ از گنجینه بوهار، کتابخانه انجمن آسیایی بنگال، کلکته و شماره ۹۸۱ از کتابخانه دیوان هند، لندن است.

نگارش پادشاه‌نامه در اوایل به‌میرزا امینای قزوینی که در زبان فارسی مهارتی تمام داشت، سپرده شد. قزوینی احوال روزهای شاهزادگی و احوال ده سال اول عهد ابوالمظفر شهاب‌الدین محمد شاهجهان پادشاه صاحبقران ثانی (۱۰۷۶-۱۰۰۰ هـ/ ۱۶۶۶-۱۵۹۲ م) را نوشت و در آخر کتاب مشاهیر آن زمان از سادات و مشایخ و علما و فضلا و شعرا و اطبا را معرفی کرد. بعد از آن، امر نگارش پادشاه‌نامه به‌ملا عبدالحمید لاهوری، ناظم پتنا منتقل شده و میرزا محمد امینا به‌خدمت گردآوری وقایع پرداخت. ملا عبدالحمید که روش سخن‌پیرایی را از شیخ ابوالفضل فرا گرفته بود، اکبرنامه را پیش‌نظر نهاده، احوال بیست سال (۱۰۵۷-۱۰۳۷ هـ/ ۱۶۴۷-۱۶۲۸ م) عهد شاهجهان پادشاه را در دو جلد ترتیب داد. این اثر معتبرترین تاریخ اولین بیست سال عهد صاحبقران ثانی است. تاریخ‌نویسان آن زمان از این تاریخ استفاده فراوان کرده‌اند.

در سال ۱۰۶۵ هجری ملا عبدالحمید وفات یافت و نگارش پادشاه‌نامه به‌محمد وارث، شاگرد ملا عبدالحمید تفویض یافت. او احوال ده سال (۱۰۶۸-۱۰۵۷ هـ/ ۱۶۵۸-۱۶۴۷ م) آخر عهد شاهجهان پادشاه را به‌طرز و روش پادشاه‌نامه عبدالحمید تکمیل نمود.

بعد از آن عنایت خان کتاب تاریخ پادشاه‌نامه را جامه نو پوشانیده و در قالب عبارات آسان و اصطلاحات روشن جلوه داد، چنان‌که همه واقعات که در سه جلد پادشاه‌نامه مرقوم شده بود، اختصار نموده و در یک جلد جا داده و این پادشاه‌نامه یا

شاهجهان‌نامه را ملخص نام نهاد که مشتمل بر احوال سی ساله (۱۰۶۸-۱۰۳۷ هـ/م) حکومت شاهجهان می‌باشد.